

Nezmožnost vizualizacije

Zaradi zanimanja medijev je afantazija za nekaj let postala odskočna deska za znanstveno kariero, nove študije objavljajo skoraj vsak mesec – Logografski pisni sistemi na Daljnem vzhodu zahtevajo aktivno uporabo vizualnega spomina. Ali to vpliva na razširjenost afantazije?

Tekst: **Aleksander Sotov**

Predstavljajte si obraz nekoga, ki ga poznate: obliko obrvi, barvo oči, pričesko. Ste si v mislih oblikovali njegov portret? Čeprav bo večina ljudi na to vprašanje odgovorila pritrdilno, vsi niso obdarjeni s to sposobnostjo. Nenavadnemu stanju »slepega uma«, ko v možganih ne nastane vizualna podoba, z učenom besedo pravimo *afantazija* oziroma nezmožnost vizualizacije. Gre za pojav, ki so ga znanstveniki začeli preučevati šele pred nedavnim, za zdaj pa imajo več vprašanj kot odgovorov.

Izraz *afantazija*, torej pomanjkanje fantazije, ni star niti deset let, predlagal pa ga je profesor **Adam Zeman** z Univerze v Exeterju. Slep um oziroma domišljija ga je začela zanimati po letu 2000, ko je k njemu pristopil pacient z začetnicama M. X., ki je želel izvedeti, zakaj je izgubil sposobnost videnja namišljenih slik. V iskanju odgovorov se je odpravil v knjižnico in v njej na to temo našel en sam članek. Objavljen je bil pod naslovom *Statistika mentalnih podob*, nastal pa je daljnega leta 1880.

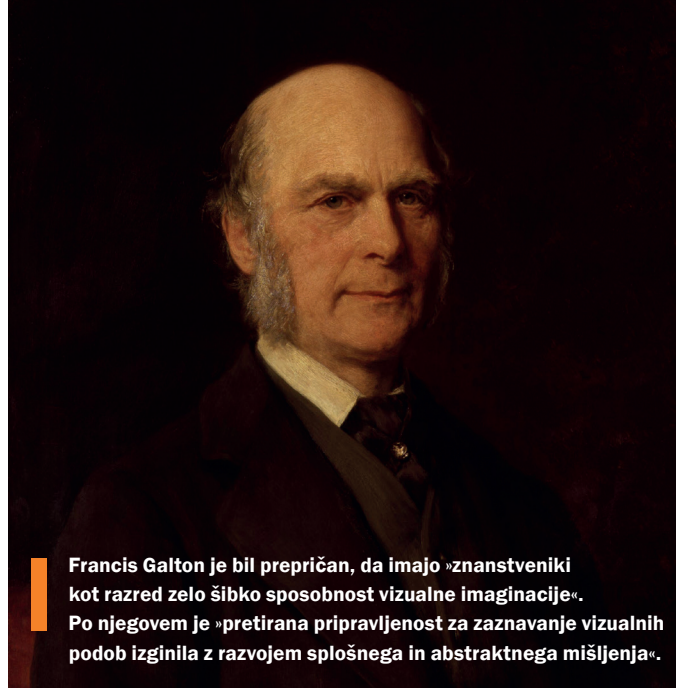
Napisal ga je viktorijanski znanstvenik **Francis Galton**, popotnik, geograf, meteorolog, psiholog in forenzik, ki je svoje življenje posvetil znanosti, tako kot njegov precej bolj slaven stric Charles Darwin. Galton se je zapisal v zgodovino matematične statistike: uvedel je pojma, kot sta mediana in standardna deviacija (SD), in izumil Galtonovo ploščo, napravo, ki jasno prikazuje osrednji mejni izrek. Poleg matematike je Galton študiral biologijo in medicino, njegovo glavno odkritje pa je nemara to, da se vzorec na človeških prstih s časom ne spreminja, kar je omogočilo uporabo prstnih odtisov za identifikacijo ljudi.

V središču njegovega zanimanja je bila evgenika, saj je bil mnenja, da je elita intelektualno superiorna, poleg tega je verjel, da je kriminalna nagnjenja mogoče oceniti po potezah obraza. V ta namen je izdelal povprečne »kompozitne fotografske portrete« častnikov, tuberkuloznih bolnikov, tatov in morilcev – kar je bilo podobno sodobnim raziskavam na področju prepoznavanja obrazov. Galtona so zanimale tudi psihološke značilnosti različnih družbenih tipov. Nekoč je svoje prijatelje in znance, privilegirane znanstvenike in »drugo javnost« prosil, naj podrobno opišejo, kako je bila videti miza, za katero so zajtrkovali. Po analizi odgovorov je prišel do zaključka, da imajo »znanstveniki kot razred zelo šibko sposobnost vizualne imaginacije«. Na podlagi tega je verjel, da »pretirana pripravljenost za zaznavanje vizualnih podob« izgine z razvojem »splošnega in abstraktnega mišljenja«. Njegova domneva je bila, da znanstveniki »zaradi neuporabe« izgubljajo svojo vizualno domišljijo, kar je bila po njegovem manifestacija človeške evolucije. Številne Galtonove teze bi danes veljale za nesprejemljive in rasiistične, njegove izkušnje z vizualno domišljijo pa niso podprte z raziskavami. Vendar mu to ni preprečilo, da ne bi izkoristil napol pozabljene ideje, njegove objave pa so se bliskovito razširile po družbenih omrežjih, k čemur je prispeval tudi njegov sloves psihologa in nevrologa. Zemanova skovanka *afantazija* zveni prepričljivo; saj je podobna besedi *afazija*, s čimer označujemo motnjo govora zaradi poškodbe možganov, poleg tega gre za podobni diagnozi. Mnogi so teorijo vzeli za svojo, novinarji pa so uprizorili pravi lov na *afante*, kot so začeli imenovati posameznike s t. i. slepim umom.

Zeman je prejel na tisoče elektronskih sporočil od ljudi, ki so priznali, da tako kot njegov pacient M. X. ne morejo »videti v mislih«. Seveda so se raziskovalci nemudoma vprašali, kako preveriti njihove trditve. Zemanova skupina je začela uporabljati test domišljije, ki ga je ustvaril psiholog **David Marks**, in to že v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja. Vprašalnik se imenuje *Vividness of Visual Imagery Questionnaire* (VVIQ) in je zdaj na spletu na voljo vsakomur, ki ga želi uporabiti za »preizkus fantazije«.

Tudi David Marks je precej zabaven tip. Dolgo je preučeval jasnovidece in jasnovidnost, ki jo je poimenoval »subjektivno paranormalni fenomen«. Za to je ustvaril svoj test. Zanimala ga je zmožnost nenavadno svetlega notranjega vida; po njegovem mnenju se pojavijo po psihični travmi, preživeti v otroštvu. Ob študiju »poklicnih jasnovidcev« je ugotovil, da lažejo, zato je proti njim ustanovil »odbor učenih skeptikov«, za katerega je pozneje sklenil, da v njem vladajo laži in predsodki. Kakor koli že, Marks ni zaznal pojava afantazije. Toda nazaj k slepemu umu, za katerega obstaja spletni test, ki ga je opravilo že približno pol milijona ljudi. Raziskovalci pravijo, da si od 3 do 5 odstotkov vprašanih nikakor ne more predstavljati vizualnih podob ali pa je ta sposobnost pri njih bistveno omejena. Omenjene informacije so na voljo na spletni strani *Aphantasia.com*. Znanstvene publikacije običajno navajajo, da je takšen le odstotek prebivalstva.

Skovanka Adama Zemana afantazija zveni prepričljivo; saj je podobna besedi afazija, s čimer označujemo motnjo govora zaradi poškodbe možganov, poleg tega gre za podobni diagnozi.

Francis Galton je bil prepričan, da imajo »znanstveniki kot razred zelo šibko sposobnost vizualne imaginacije«. Po njegovem je »pretirana pripravljenost za zaznavanje vizualnih podob izginila z razvojem splošnega in abstraktnega mišljenja«.

Vam je kovid pobral fantazijo?

Zaradi zanimanja medijev je afantazija za nekaj let postala odskočna deska za znanstveno kariero. Nove študije objavljajo skoraj vsak mesec, zadnja med njimi pa pravi, da lahko afant postanete celo zaradi kovida.

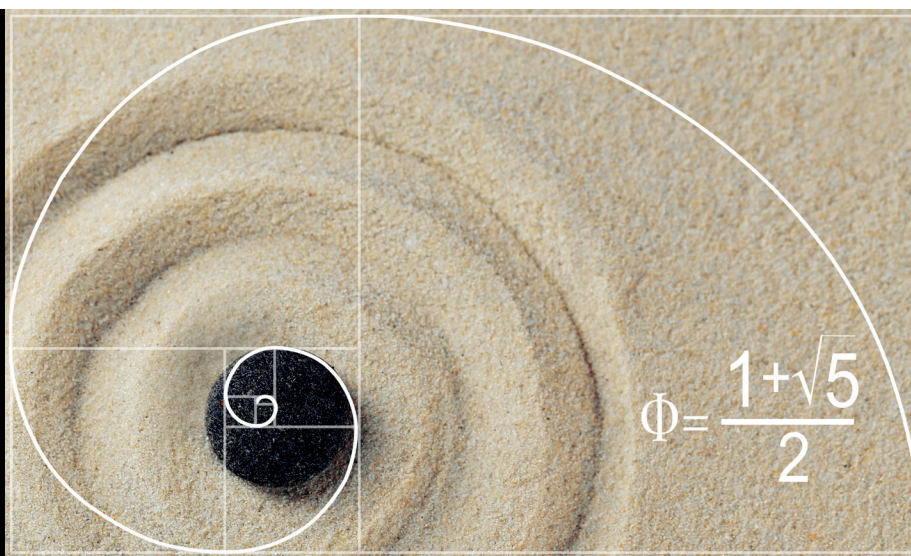
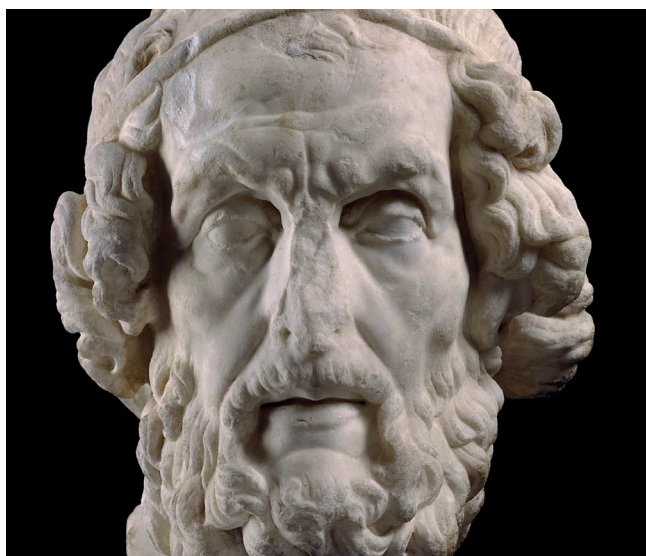
Zastavlja se vprašanje, kako je s tem pojavom na Daljnem vzhodu, saj logografski pisni sistemi zahtevajo aktivno uporabo vizualnega spomina. Ali to vpliva na razširjenost afantazije?

Prvega afanta na Japonskem so odkrili šele leta 2020 in je znan kot bolnik z začetnicami K. I. Opombo o njem sta objavila **Junuchi Takahashi** in **Jiro Gyoba** v reviji *Tohoku Psychologica Folia*. Bolnik K. I. se je svoje nezmožnosti vizualne domišljije menda zavedel pri 20-ih, njegova zgodba pa nazorno kaže, s kakšnimi težavami se v življenju srečuje afant. K. I. se denimo ne znajde z zemljevidom mesta in slabo pozna teren, zaradi svojih spominov pa ne občuti nikakršnih čustev, saj ne vidi »slike«, zaradi katere bi lahko bil žalosten ali vesel. Ko je delal v trgovini, ni znal odgovoriti na vprašanje, kje je določen izdelek. Do 30. leta je razvil depresijo, na njegovo srečo pa so ga premestili s delovnega mesta s strankami na oddelek, kjer je delal z dokumenti. Toda kasneje je spet moral delati z ljudmi in se celo ukvarjati s fotografskimi katalogi blaga. Na njegove očitke, da se ne znajde z vizualnim materialom, se je vodstvo podjetja odzvalo z molkom.

Članek Takahashija in Gyobe ne omenja težav pacienta K. I. pri osvajanju japonskega jezika. Je za afantazijo trpel že v mladosti ali se je pojavila kasneje? Na omenjena vprašanja še ni odgovorov. Za zdaj je obveljalo, da ima lahko afantazija nevrološke vzroke, ki so morda povezani z motnjami v določenih predelih možganov, ter da lahko spremlja duševno bolezen. A to ni več vprašanje psihologije, pač pa medicine, kar lahko pripelje do odkritja novega simptoma ali bolezni.

Mimogrede, bolnik M. X., pri katerem je Zeman prvič potrdil afantazijo, je sposobnost vizualne imaginacije izgubil po kirurškem posegu. Vendar pa nedavna objava skupine avtorjev, vključno s samim Zemanom, pod naslovom *Behavioral and Neural Signatures of*

Raziskave afantazije temeljijo na subjektivnih rezultatih testov in vprašalnikov in doslej niso ponudile načina, kako pri posamezniku neodvisno potrditi pomanjkanje vizualnega spomina.

Stari Grki so bili prepričani, da mora biti božanski pevec slep. Njegova vizija je bila notranja, duševna, vizualno domišljijo so imenovali fantazija. Z njeno pomočjo je z muzami navdihnjen umetnik ustvaril harmonično celoto. Od tod zlasti nauk starodavnih civilizacij o zlitem rezu.

Visual Imagery Vividness Extremes (Cerebral Cortex Communications, 2021), ne kaže bistvenih razlik v rezultatih slikanja možganov z MRI pri afantih in hiperfantih, kot so začeli imenovati ljudi z »ekstra domišljijo«, ki mentalne slike vidijo nenavadno svetlo.

Raziskave afantazije temeljijo na subjektivnih rezultatih testov in vprašalnikov in doslej niso ponudile načina, kako pri posamezniku neodvisno potrditi pomanjkanje vizualnega spomina. Po besedah **Williama Brewerja** in **Marlene Schommer-Aikins** se je v preteklosti z enako težavo srečal tudi Galton. Ugotovitve iz njegovega članka so testirali leta 2006 in podali uničujočo sodbo: Angleževi izračuni so napačni in ne potrjujejo teze, da znanstveniki nimajo vizualne domišljije. Raziskovalci so ponovili »eksperiment zajtrka« na sodobnih univerzitetnih profesorjih in študentih (sodelovalo je 105 oseb) – in niso našli niti ene osebe brez vizualnega spomina. Gre za rezultat, ki je v nasprotju z izračuni Zemana in drugih. Kaj je potemtakem narobe z na tisoče ljudmi, ki trdijo, da za afantazijo trpijo že od otroštva? Z vidika etnografa je etnografsko dejstvo nekaj, kar objektivno obstaja v družbenih odnosih. Dnevi si sledijo, sonce zahaja in vzhaja, a v naravi ni ničesar, kar bi kazalo na to, da je danes na primer sobota in ne ponedeljek. Čeprav je sobota dela prost dan, je treba v ponedeljek v službo. To je primer etnografskega dejstva. Zato je za

sodobnega etnografa dokaz o afantaziji sam po sebi objektivni material, tudi če nima klinične podlage.

Med taka pričevanja sodijo tudi izpovedi ameriškega ilustratorja in animatorja **Glena Keana** iz Walt Disneyjevega studia. Kot pravi, je brez vizualne domišljije ustvaril risane junake – Malo morsko deklico, Pokahontas in Aladina iz arabske pravljice o Aladinu in njegovem pomočniku, sužnju svetilke, močnem duhu z oslajeno voljo.

Afantazijo je pri sebi »diagnosticiral« tudi **Ed Catmull**, nekdanji predsednik Walt Disney Animation Studios. Novinarjem je povedal, kako si je nekoč med meditacijo poskušal predstavljati kroglo. »Nikoli mi ni uspelo ... Prišel sem domov, zaprl oči – in ugotovil, da sploh ničesar ne vidim.« Keane pravi, da ko riše, ne vizualizira slik, ampak samo izbere potrebne elemente, kot da rešuje uganko. »Telo je kot medved, rep je od volka, glava je kot lev ... Pogledam svojo risbo in razumem, da sem ustvaril dokončan lik.«

Po ogledu intervjuja z Glenom Keanom sem prepoznal paradoks Disneyjevih risank. Tehnika risanja v njih se imenuje kompilacija in je bližje umetniški obrti in sodobnemu oblikovanju kot pa klasičnemu slikarstvu. Kolaž in kompilacija se bistveno razlikujeta od starogrškega principa *mimezisa* oziroma celostnega posnemanja narave. Logični razvoj kompilacije je računalniška animacija, ki je v celoti sestavljena iz kombinacij že pripravljenih elementov. In tu se skriva nekaj globljega kot le »všeč mi je ali ni mi všeč« in je povezano z našim pogledom na svet. Dejstvo je, da niti roka, niti noga, niti glava človeka niso strojni moduli, pač pa deli telesa, ki sestavljajo organsko celoto. Nevizualna oziroma slepa domišljija pa z njimi dela, kot da bi imeli opravka z zamenljivimi moduli. Z drugimi besedami, gre

»Kot otroku so nam rekli, da je treba šteti ovce, da bi zaspali, in štela sem ... A izkazalo se je, da ostali vidijo čredo.«

bolj za programiranje kot za risanje. Modernost je polna modularnih podob: to so vzorci, sheme in vmesniki; skoraj vsaka fasada sodobne stavbe je videti kot niz modulov – in kot taka v bistvu zanika naravo.

Kultura brez fantazije

Morda bi bilo primerno, če bi se etnografi našega časa začeli ukvarjati s »kulturno afantazijo«. S tem mislim na ambivalenten odnos do fantazije kot posebnosti silicijeve dobe, v kateri živimo. Začelo se je bodisi s krizo leta 2008, ko je vodilno vlogo v gospodarstvu prevzel big-tech, bodisi s širjenjem interneta in množičnih osebnih računalnikov v zgodnjih devetdesetih. Pomembno je, da se digitalni kapitalizem upravičeno imenuje »gospodarstvo platform«.

Internetne storitve v lasti monopolnih podjetij imajo danes skoraj neomejen vpliv na življenje stotin milijonov ljudi. S sedanjo strukturo lastništva digitalnih proizvodnih sredstev (tj. platform) prihaja do družbenega razslojevanja brez primere. Svet je razdeljen na nekaj prebivalcev »vrha piramide« – lastnike IT-korporacij in ... vse druge. Tak prevladujoč položaj elite je za zahodni kapitalizem tako brez primere, da pomislimo na samoreprodukcijo globokih arhaičnih značilnosti v sodobnem jeziku, kulturi in družbenih odnosih, podobnih tistim, ki so bile lastne staremu Egiptu in starim civilizacijam Bližnjega vzhoda. Vključno s socialno hierarhijo.

Skratka, na sedanji stopnji se obnavlja tisto, kar marksizem imenuje »azijski način proizvodnje«: uveljavlja se načelo, da lahko monopol nad infrastrukturo povzroči vseobsegajoč despotizem. Hkrati je za digitalni kapitalizem značilna vseprežemajoča (pod krinko znanosti in tehnologije!) magična zavest – način razmišljanja, ki se slepo zanaša na dosledno upoštevanje navodil za doseg želenega rezultata (instrumentalna magija). Nova arhaika s strojnimi, avtomatiziranim, prodornim nadzorom. Z močnim tokom digitalnih vsebin, ki jih uživajo in ustvarjajo milijarde uporabnikov – in celo umetna inteligenca. S tem sodobnim zmagoslavjem materialno-magične

tehnologije prihaja do zanikanja notranje ideje resnično arhaičnih civilizacij o povezanosti človeka z višjo dimenzijo.

Te prekleto ovce!

Je mogoče, da je sodobni človek preprosto utrujen in preobremenjen z nenehnim navalom vizualnih podob? Oči so najpomembnejši čutni organ, saj do 80 odstotkov vseh vtisov prejmemo z vidom. Potem lahko navdušenje nad »socialno afantazijo« imenujemo arhetipska značilnost sodobnega človeka, kot *mal du siècle* oziroma melanholijo in nevrastenijo romantikov 19. stoletja.

Večina raziskovalcev v afantaziji ne vidi patologije, afanti pa sami sebe ne štejejo za manjvredne in so v tem smislu precej podobni levičarjem oziroma tistim, ki pišejo z levo roko. Levičarjev je veliko več kot afantov in človeštvo jih pozna že od nekdaj, kar pa ne moremo reči za ljudi, ki trpijo za stanjem slepega uma.

Zgodbe, ki jih afanti delijo na forumih in družbenih omrežjih, so običajno zgrajene na poudarjanju njihove drugačnosti:

- »V šoli je učiteljica rekla, da si moraš predstavljati, kaj se zgodi v knjigi, vendar mi nikoli ni uspelo, zato se mi je zdelo branje zelo dolgočasno.«
 - »Knjige so v 90 odstotkih opisi, ki zame nimajo nobenega smisla – ne morem si jih predstavljati.«
 - »Te prekleto ovce! Kot otroku so mi rekli, da jih je treba šteti, da bi zaspali, in štel sem ... A izkazalo se je, da ostali vidijo čredo.«
 - »Ko zaprem oči, vidim le modre pike in temo, in 19 let sem mislila, da vsi drugi vidijo isto. Zanima me, kaj sem še naredila narobe?«
- Obstajajo tudi zgodbe, ki afantazijo povezujejo s spremenjenimi stanji zavesti. Na Quora.com je uporabnica poročala, da je po zaužitju LSD izgubila vizualno domišljijo.
- Drugečnost afantov poudarja tudi znanstvena literatura. Pravijo, da morajo v sebi razviti posebne sposobnosti in pomanjkanje likovne domišljije nadomestiti z glasbenimi, jezikovnimi in matematičnimi

sposobnostmi. Zanimiv je podatek, ki navaja, da je med njimi veliko predstavnikov tehničnih poklicev in programerjev. Zdi se, da znanstveniki ne opazijo, da skoraj dobesedno ponavljajo Galtonove argumente.

Pišejo tudi o povezavi afantazije z boleznimi avtističnega spektra, ki jih je romantizirala tudi popularna kultura. Raymond, junak, ki ga je v filmski uspešnici *Deževni mož* (1988) upodobil Dustin Hoffman, je avtist, vendar je obdarjen s supermočjo – fenomenalnim spominom, v mislih pa lahko izvaja zapletene aritmetične izračune. Nekaj podobnega svet pričakuje od afantov.

Galton je občudoval antično kulturo in je staro Grčijo videl kot vrhunec civilizacije. Tako v stari Grčiji kot med vedskimi Indijci besedila govorijo o božanskem vpogledu, ki je višji od običajnega videnja. Rimljani so za *auctoritas* šteli domišljijo, predvsem vizualno, ki je bila zanje dar muz, vir osebne moči in oblasti.

V stari Grčiji je ime Homerja, avtorja *Iliade* in *Odiseje*, izviralo iz besede »slep« (ὄμηρος), saj so bili prepričani, da mora biti božanski pevec slep. Resnična vizija slepega Homerja je bila notranja, duševna. Takšna vizija je lastna modrecem in prerokom; Grki so verjeli, da lahko le prerok vidi oni svet. Tako so Grki vizualno domišljijo imenovali fantazija. Z njeno pomočjo je z muzami navdihnen umetnik ustvaril harmonično celoto. Od tod zlasti nauk starodavnih civilizacij o zlatem rezu oziroma razmerjih, ki so predstavljena v popolnem človeškem telesu.

Resnica je v streli

V starodavni Indiji je načelo domišljije utelešal brahman kot neoseben svetovni duh. Upanišade pravijo, da »brahman sije, kadar strela utripa, in umre, ko ne utripa«. Tako kot pri Grkih je bila tudi pri starih Indijcih notranja vizija vizualna osvetlitev. »Resnica je v streli,« ponavlja upanišada Kaušitaki. Kar zadeva besedo domišljija, je v sanskrtu lahko sinonim za besedo misel, *manas*. Toda v zvezi s pesniško ustvarjalnostjo so govorili o *śakti*, domišljiji kot generativni moči. Tu pa je pomemben tudi vizualni vidik: »Brahman sije, ko

Foto: Peter Štrep

Glen Kean iz Walt Disneyjevega studia zase pravi, da je svoje risane junake ustvaril brez vizualne domišljije.

človek govori.« V Indiji je nastala tudi ideja o tretjem očesu – »organu domišljije«, imenovanem *ājñā* čakra. V sanskrtu *ājñā* pomeni moč, vendar ima ta beseda isti koren kot glagol »vedeti, razumeti«. Tretje oko je povezano z vsevednostjo in jasnovidnostjo in to ne le v hinduizmu. Budisti imajo podobno idejo. Buda je običajno upodobljen s fizičnim znamenjem, piko ali vdolbino na čelu, imenovano *ūrṇā*, ki kot prirojena lastnost nakazuje sposobnost duhovnega vida.

V nasprotju z ideologijami antike sodobnost fantaziji odreka višjo, transcendentno razsežnost. V sodobni kulturi se afanti tako izkažejo za notranje slepe, antijasnovidne. Njihova notranja slepota postane enaka supersposobnost kot Homerjeva dobesedna slepota. So sposobni videti, obenem pa so duševno slepi, zaradi česar imajo lastnosti, ki običajnim ljudem niso na voljo.

Kdo so v resnici? Vprašanje se nenehno pojavlja pri razpravah na forumih. Nenavadni programerji, nenavadni umetniki, nenavadni oblikovalci. Afanti niso brez domišljije, čeprav pri njih deluje drugače in morda bolj prilagojeno modularnemu principu modernosti, ki je bolj tog in sistematičen od organskega pogleda v svetu starodavnih civilizacij. To so programerji, razvijalci. *Dev* v korporativnem žargonu pomeni programer, beseda pa je ironično podobna indoevropski deva, kar pomeni bog v sanskrtu in demon v jeziku Aveste. Množični mediji povzdigujejo in popularizirajo t. i. genialne afante, kar je nedvomno povezano s posebnostmi reprodukcije delovne sile v digitalnem gospodarstvu. Na primer, izbirni sistem za eno od prestižnih mednarodnih šol programiranja, École 42, kjer ni učiteljev in razredov v običajnem smislu, vključuje spletni test vizualnih ugank, ki jih je treba rešiti s preprostimi programi. V njih mora vesoljsko plovilo zbrati vse zvezde, ki se premikajo po shemah kvadratov. Pri reševanju vizualna domišljija skorajda ni potrebna. Zdi se, da je glavni lik vizionarskega filma *Zero Theorem* Terryja Gilliam (2013) počel nekaj podobnega.

Digitalni kapitalizem sloni na selekciji posebne »pasmе ljudi« z želenimi prirojenimi lastnostmi in njihovem nadaljnjem izkoriščanju. Pridni učenci Galtona!

Tretje oko je povezano z vsevednostjo in jasnovidnostjo in to ne le v hinduizmu.